

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. **686**

Title Bhaktihetyavivritti.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 686. Subject : Vedanta.

Title : Bhaktihetu vivritti

Author : Raghunātha Scribe : Vraja ratnaji

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 9.6" by 4.5" Extent : 14 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanagari

Remarks :

मक्तिहेतुटीकाश्रयु संक्र १ श्रीवृत्तरत्नजीनां
नाथजीकृतपत्र १४

श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॥ नमो नक्तिरसास्वाददात्रेवन्नसन्नवे ॥ कलिकल्मष
 घातिन्यै तदा एव नमः सदा ॥ १ ॥ नक्तेरसाधारणकारणी निश्चिकीर्षवो नुतिरू
 यं मंगलं माचरंति ब्रह्मादीति ॥ उत्तमाधिकारिणामपि ब्रह्मादीनां श्रोतुं दुर्लभा
 कथायस्य ॥ राधायामानं चित्तसमुन्नतिमयनुदतीति तथा ॥ तं कृष्णं नुमस्तुमइ
 त्यर्थः ॥ किंच ॥ तस्यैव कृष्णस्यैवानुग्रहेणैवैकेन लक्ष्यां प्राप्यां ॥ इदमेवाग्रे विवादका
 रणसंशयबीजवाक्यं ज्ञेयं ॥ नक्तिचनुमः ॥ तदीयांश्चातस्यैवानन्यन्नक्तानित्यर्थः
 ॥ अनुग्रहेतरयागादि साधनानामेव नक्तिहेतुत्वमिति वादीशंकतेन निति ॥
 अनुग्रहेकलक्ष्यां नक्तिमितियद्वचनमुक्तं तत्र श्रद्धासूतकथायामइत्यादिवक्ष्य
 माणैरनैकैर्बहुभिः प्रमाणैः शब्दरूपैः सह विसंवादि वविरुद्धार्थमिव ज्ञाति १
 क१

इव शब्देन तत्त्वापरिचयस्तु चितः ॥ ननु घटादिकार्ये यथा दंडत्वमेव कारणताव
 छेदकं न दृढत्वं तस्य स्वरूपयोग्यता संपादकत्वात् ॥ एवमत्रापि नक्तुत्यतिप्रत्य
 नुग्रहस्यैव कारणत्वं ननु धर्मादीनामपि तेषां स्वरूपयोग्यता संपादकत्वेन न
 न्यथा सिद्धत्वादौ पचारिकं कारणत्वमिति चेन्न त्राह ॥ नचेति ॥ जीवत्वेनैवेति ॥
 जीवत्वमेव स्वरूपयोग्यता वच्छेदकं ननु धर्मादिमत्वमपि ति ज्ञावः ॥ देवो सु
 रो मनुष्यो वेति सामान्येन निर्देशादित्यर्थः ॥ आगतुं केति ॥ साहजिकाच्छिद्रत्वादि
 कं घटादिषु जलाहरणार्थं दियोग्यता संपादकं ॥ न त्वंतरोत्पन्नं नीलपीतादिव
 था ॥ तथात्रापि जीवत्वस्यैव तथानधर्मवत्वस्यापीति ज्ञावः ॥ ननु धर्मवत्त्वादि होतो
 नक्तिमत्वसाध्या ज्ञाववद्गमि तेन च निचारादसाधकोयं हेतुरित्यत एव मतं तं

मन्त्रैः न सम्यक् यतोऽस्मान्निरनुग्रहस्य धर्मादिसहकारित्वमुच्यते। घटादिका
 र्थे दंडादेरिव॥ अतः सहकार्यज्ञावनिबंधनकार्यज्ञावोक्तकारणताहानिदः। त
 थासतिदंडौ देरप्यकारणत्वं स्यात्। पूर्वमनुग्रहसहकृतो धर्मो हेतुरिति वादी
 सांप्रतमनुग्रहस्य तोषरूपत्वं मंगीकृत्य तत्र न किं हेतुरिति वैपरीत्यमंगी
 कृत्य तस्यां न कौधमे हेतुरित्यभिप्रेत्याह न कौवेत्यारभ्य उत्पत्त्याम इत्यंतेन। ध
 र्मस्यानैकांतिकत्वमाशङ्क्य सामाधत्तेन चेति कार्येणेति। न किं रूपकार्येणे
 त्यर्थः। तदनुमानं न किं हेतुधर्मानुमानं। व्यासैरव्याप्तिचारघटितत्वाद्धेतोरव्यर
 तत्वाव्याप्तिचारग्रहे इत्यर्थः। न्यायं जन्मांतरीयधर्मसिद्धिः॥ जन्मांतरीयसिद्धिधीनश्चा
 व्याप्तिचारग्रह इत्यन्योऽप्याश्रयलक्षणो दोषो ज्ञेयः॥ वाचनीकमिति। अन्योऽप्याश्रय

२

दोषस्तदोच्येत यद्यनुमानैकसमधिगम्य न किं हेतुत्वं धर्मस्य स्यात् तत्रैव मस्ति
 किं त्वेतत् जन्मांतरीयधर्मरूपकारणज्ञानं वाचनिकशाब्द इत्यर्थः॥ स्वशब्दे
 जन्मांतरसहस्रेष्वित्यादिक। ननु धर्मस्य स्वाव्यवहितकायानुग्रह एव हेतुत्व
 युक्तं ननु व्यवहिते पीत्यत आह न चेति। यद्वा॥ अनुग्रहस्य हेतुत्वे सिद्धे तद्वैतुं भ
 क्तिहेतुत्वं तेषु धर्मेषु नोच्यत इति न च वाच्यं इति योजनम्। प्रमाणं नावदिति।
 अनुग्रहस्य साक्षाद् धर्मजन्यत्वं अनुग्रहद्वारा धर्मोत्पत्तिहेतुत्वमित्यास्मि
 न्नर्थे प्रमाजनक किमपि नास्तीत्यर्थः। प्रत्युत साक्षात्कारणत्वे प्रमाणं सज्ञावा
 त्। तानि च प्रमाणानि मूल एवोदाहृतानि श्रद्धामृता कथायाम इत्यादिनि
 धर्मजन्योऽनुग्रह इति वादिनामनुग्रहस्य किं संस्कारादिव अन्य धर्मरूपत्वमि

दर्शने पर्वतीयस्य न क्षतिप्रवृत्तिवदित्यर्थः । तदेव स्पष्टीकर्तुमाह स्वविशयकेति । न
 (नु न कौयस्य पतिश्च ज्ञातिशयत्वादिना तत्कारणानुग्रहास्तित्वे । ज्ञायते न कापि ततो
 न प्रवृत्तावनुपपत्तिरिति चेत्तत्राह । ज्ञाने चेति । न किंसाधन इति शेषः । न किंसा
 रणानुग्रहास्तित्वनिश्चये अनायासे नैव संसत्यां न कौकायलेरासाधे अवर्णौ सा दोष
 धौ नैव कोपि प्रवर्ततेति ज्ञावः । श्रीभागवते व्यासस्य न क्षतिप्रवृत्तिवचनं वि
 रुद्धं स्यादतः प्रमाणविरुद्धोऽयं यमर्थो ज्ञेयः । इयं एतत्तरमप्याह । किं चेति । अनुग्र
 हे कलत्रन्यत्वमेव न तौ न साधनसाध्यत्वमपीति यावदुर्क्करीतिस्तथा प्रणा
 लिकाशास्त्रार्थज्ञाने न च माने तदज्ञे निविष्टस्य कर्तुं व्याकृतं व्यपेक्ष्योर्विधाय
 कनिषेधशास्त्रयोरुपयोगेन स्यादेव अकिंचिद्वैक्यत्वात् इत्यर्थः । एवं गुरुशिष्य ४

अतएवेति ५

परंपरया न किमुपादि स्मृतां संध्यावेदनादि शिष्टाचारोच्छेदः स्यात्स न्यायो न नवती
 त्यर्थः । ननु सर्वात्मजावपूर्विकानन्यतत्त्वैः सर्वधर्मत्यागे समीहितमिदिरिति चेत्तत्रा
 ह । न चेति । न क्षतिशयो न क्षुद्रकः तदनंतरं स्वयमेव जायमानत्वात् । एवं जावस्य
 सर्वधर्मत्यागपूर्विकावस्थानस्य । ज्ञानपूर्वकं तथा चरणे प्रत्यवाय एव । तथा च स्म
 र्यते । श्रुतिस्मृतीममैवाज्ञेयस्तो न ह्यवर्तते । आत्मा तोच्छेदी न मद्देशी मद्भक्तेऽपि
 न मे प्रिय इति । अस्मिन्नर्थे प्राचीना चरितं प्रमाणं यंति । नरतस्य । जनु नरतस्य ।
 अतथा त्वं सर्वधर्मत्यागाकर्तुं । पूर्वराजशरीरदशायां । तथा त्वं सर्वत्यागपूर्वक
 मवस्थानं । अग्रे यश्चात् ब्राह्मणदशायां । स्वमतमुपसंहरति न केः । साधनसाध्यत्वा
 दी । तस्मादिति । कामैर्विषयलाजस्यैर्ननुपहता विषयीकृता अप्रविताः सर्वे ये वर्णाणीना

माश्रमार्गचधर्मास्तैः साधनचूतेः रनेकजन्मोपार्जितैः सत्वस्यांतःकरणस्य शूक्ष्मे जाता
 यां सत्यां जगवद्भूतमेव पुरुषार्थ इत्येवैकं शास्त्रार्थं निश्चिनोति जन्मांतरसहस्रोष्टित्यादि
 वचनादेवं विधानि श्रयस्योचितत्वात् अत्र दृष्टं तं वा सृष्टिदोषाणां निवारकं जनप्रक्षेप
 जनितता निवृत्तौ घटादिवस्तु याथार्थ्यज्ञानमिवातदनेतरं न तत्पथमेव वर्णश्रमधर्मा
 नुष्ठानं तेन न कृतिः फलं तथा च न कृत्वा जनितोऽनुसंहो जगवन्निष्ठो जावविशयक
 तेन मोक्षदुत्पेव विधरां जपथं जानतां शंकाश्च कुरूपतस्करो यद्वा जावान्न ज्ञान
 रूपसाधनस्य स्तोयमित्येव वादिनिप्रत्यवतिष्ठमाने ब्रूम इत्यर्थः त्वदुक्तेति अ
 कामोपहतधर्मैरित्यर्थः ज्ञानमार्गिता न किमनादृत्य ज्ञानमार्गैकनिष्ठतेत्यर्थः
 अन्यथैकत्रोत्तयसंज्ञावशाशास्त्रां विरुध्येत तदुक्तं निबन्धे आचार्यवरणैः ज्ञानी ५

तेषु

चेद्भूतते कृत्तं तस्मान्नास्त्यधिकः पर इति न कृति निष्ठता न किमार्गैकनिष्ठता अ
 त्रोत्तयो वैलक्षण्यं सार्वजन्यं तच्च न कारणैव घटतो अतः स्तद्विध्यमवश्यं
 वाच्यमित्यर्थः ननु कृत्तचित्तशुद्धावेवांतरजेदेन तद्विध्यमुच्यतां न त्वत्कृत्त
 हेतुं तस्मिन् पीत्यत आह न चेति तत्तुल्येति शुद्धापादकधर्मादीनामुत्तयत्रापि
 सामान्येनोपलब्धत्वादित्यर्थः ज्ञानस्यापि चित्तशुद्धिर्नक्तौ स्वातिरिक्तमपेक्षते
 यदितदाज्ञानोत्पत्तावपि तथात्वापत्तिरिति जावः स्वसिद्धांतमाह तस्मादिति
 अनुपलब्धं लक्ष्म साधनस्य जीवस्य सृष्टारं जेददं प्रथमतया प्रवृत्तिर्नक्तौ दादृ
 श्यते सा केवलानुग्रहासाधनांतरा सहकृता देव न वति साधनानामनुपलं
 नात्प्रकारांधैर्न तरेणोपपत्त्यावादित्यर्थः न च नुमिति संज्ञावात्कथं न सा

विवादाध्यासिताप्र

धनान्तेरोपायः। तथा हि। पूर्वोक्तप्रवृत्तिर्ननुग्रहेतरपूर्विकाजिज्ञासिक्रि
यात्वात्। ननुजि। क्रियावदिति चेत्। नप्रतिपक्षसङ्गावात्। तथा हि। पूर्वोक्तप्रवृत्तिर्न
नुग्रहेतरपूर्विका। नक्त्यर्थिक्रियात्वात्। नारदप्रज्ञादादिक्रियावदिति। अस्यानुग्रा
हकंप्रमाणंयमेवैषशृणुतेइतिपूर्वोक्तश्रुतिरनुसंधेया। नान्तशंकतेन। न्विति॥
श्रुत्वा नंतरनायननुग्रहसहकारिविशेषं प्राप्येत्यर्थः। तं अनुग्रहमप्राप्यतां
नक्तिमित्यर्थः। अन्यथेति। अनुग्रहसहकारिविलंबनिबन्धनो नक्त्युत्पत्तिविलं
बो यदि नोच्येत ततस्तदोक्तदोषः स्यादित्यर्थः॥ आवश्यकत्वादिति। यमेवैषशृणुत
इत्यादिप्रमाणान्यथामुपपत्त्या अनुग्रहस्य सर्वकारणपेक्षया पूर्वजा विलम्ब
वश्यमनुपेयमत आवश्यकत्वात्। अधुनिप्रमाणानां प्रहृपात इति न्यायाच्चा ६

३

नेकधर्मादीनां कारणत्वे गोरवंतदयेह यावरमेकस्यैवानुग्रहस्य। तदेतौरेवा
स्तुकिंतेनेति न्यायादित्यर्थः। यथा घटकारणदंडचक्रकुलालादिनामेकत्रैवका
रणता वैशिष्ट्यं निश्चायकानावाद् विशेषेण सर्वेषां कारणत्वमेवमनुग्रहस्य
विधर्मादिसहजावएव किंनस्यादित्याशङ्क्याह। नचेति। तत्रेति। घटोत्पत्तौ चक्रा
दीनां सहजावेनैव कार्यकारित्वं दृष्टमस्तत्र दृष्टानुरोधेन तथा कल्पनमुचि
त्। प्रकृते तु न तथा। साधनराहित्येपि नक्ति सङ्गावदर्शनादित्यर्थः। ननु समाप्ति
दर्शनाज्जन्मान्तरीयमंगलानुमानवद्वापि नक्तिकार्यदर्शनात्कारणध
र्मादिरूपं प्राक्तनैककल्पातां तथा च नान्यनिचारः स्यादित्यत आह। नचेति। इतरे
ति॥ अनुग्रहेतरसाधनानामित्यर्थः। तथा सति हेतोः स्फुरमेव साधनाभावव

डामित्वमिति जावः। अनुमानप्रकारस्तु। इयं नक्तिः साधनपूर्विका नक्तित्वात् सा
धनमागगीय नक्तिवदति। अत्र साध्या जावप्रमित्यर्थः निरोधयति मां योग इत्यादि प्र
मा एदृशं न ज्ञेयं। ननु श्रीगोकुलस्थानां मय्यन्यैः कैश्चिदप्यज्ञातस्तु स ह्येव साध्यादिरे
व प्राक्तनो न विषयत्तो न साध्या जाव इति चेत्। नृ एवं सति तेनाधीतश्रुतिगणो नोपा
सितमहत्तमा इत्यादि सर्वज्ञेयवचनं विरुद्धं। नहि नगवतोप्यज्ञातपदार्थः क
श्चन संनवतीति। अतिरेकव्यभिचारप्रदर्शनाय यन्नयोगेनेत्यादि ज्ञेयं यत्र साध
नपूर्वकत्वा जावस्तत्र नक्तिः त्वा जाव इति गोकुलवामिषेव साधनपूर्वकत्वा जावेपि
नक्तिमत्वसद्भावात्। तत्तैः साधनं साध्यत्वप्रतिपादकवाक्यानां सर्वथा वैयर्थ्यमा
शङ्क्य समाधत्ते। न गवतेति। येषां चेति। पुष्टिरनुग्रहः। तेषां केवलः साधनरहितो यो ९

गुर्वनुग्रहस्तन्मात्रेणैव नक्तौ प्रवेशः। यथेति। गुर्वनुग्रहजन्यत्वं ब्रजातिरिक्तस्य
ले ज्ञेयं। अन्यथा नोपासितमहत्तमा इति विरुद्धेन। ब्रजादिस्थिता इत्यत्र ब्रजज्ञा
दिर्येषामिति जहत्सार्थं। लक्षणेण बहुब्रीहिणा ब्रजस्योपलक्षणेण ज्ञेयं। तत्र तत्रे
ति। पुष्टिमया दयोः प्रवेशाप्रवेशयोरित्यर्थः। एकस्य तथात्वे। न्यस्या तथात्वे च
तत्रैवैव हेतुः। एवमवस्थितौ साधनसाध्यत्वप्रतिपादकवचनविरोधोधि
कारि ज्ञेदेनैव परास्तः। अतएव न सदा चारो। छिन्निदोषोपीति तात्पर्यं। येष्विति।
अतएवेति। अतो न गवदिच्छाधीनत्वं ज्ञेयं प्रवृत्तेरतो न गवता योयस्मिन्मार्गे
प्रवर्तितः सः पुनः पुनस्तदर्थं मे वयतनेन। अतएव न गवदनुग्रहलक्षणा विरवा
सात्रिः शङ्कं साधने सदा चारे च प्रवृत्त्यपपत्तिरपीति जावः। मया हि मागीयव्य

वस्थामुक्ता पुष्टिमागरीणासाह अरुं चेति ज्ञानवैराग्यरहितानामेव तत्र तद्वि
 तानामपीति युक्तं नोचेतदा हित्यमाधिकारशरीरं प्रविष्टं स्यात् इतरेति अनुग्रहे
 पानितरासि सर्वाणि साधकां निष्कर्षाणि तैः प्रत्येकसमुदायाभ्यां प्राप्यं यत्फलं तत्र साधक
 त्वं सर्वसाधनराहित्यसहितं तत्रैव नान्यस्येतो युक्तं कल्पतरुत्वं मुक्ती साधने
 ति वशीकृतमुक्तीनां वशीकृतसाधनानामपीत्यर्थः मुक्तिहेतुपूर्णमिति वा
 यदि सा न किञ्चिन्नगवदनुग्रहं विना प्रकाशं तरलस्यापि स्यात्तदा सर्वदुर्लभमोक्षयर्थं
 तं धावाद्भिः किमिति न प्राप्ता सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञानेपरि समाप्यते इति वचना
 मुक्तैरपि प्रार्थनैः नानुग्रहेतरसाध्यत्वमिति भावः उक्ता मार्गेति पुष्टिमर्थः
 दयोरित्यर्थः वस्तुतो मूलान्वेषणे क्रियमाणे मया हि मार्गेऽपि न किञ्चिदनुग्रहैकल

प्रसाधनत्वम् ।

न्यासाधनकथनं त्वनुग्रह रूपकं यद्वृक्षस्य शाखाविस्तार एतावानिति ज्ञायना
 र्थं ननु स्वातंत्र्येण न किञ्चिन्न कल्पकथनार्थमिदं तु त्वयापि न किमागरीणावश्यम
 न्युपेयमिति तुरहस्पं ॥ अन्यथेति नगवदनुग्रहं विना साधनानां न किञ्चिन्न कत्वोक्तौ जा
 यस्वप्नियस्वप्नत्वापुनः मृत्युमापद्यंते अर्धमाना स्वकर्मा निरित्याद्युक्तौ यस्मिन् नीयमा
 गी प्रवाहाख्यस्तत्रापि कथं नांगीकारं कुर्यात् साधनमात्रा चरणस्य तुल्यत्वादित्य
 र्थः नन्वनुग्रहस्योत्तमत्रापि कावश्यकत्वे मया हि दायामेव साधनोपदेशः पुष्टावपि
 कथं नेत्यत आह पुष्टाविति नरोधयति मां योग इत्यादि पूर्वोक्तवचनैः साधनानां
 व्यभिचारित्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुटमेकतस्तत्र न हेतुत्वं शङ्कितमप्यसंजावी
 तिसिद्धान्तः एवं सतीति अनुग्रहैकलस्य हेतुत्वेऽपि सति मया हि दायामसाधनमार्गस्य

साधनाचरणस्य कारणमुद्देशो येनात्रिसंधिना तद्वक्ष्यते पूर्वज्ञापितमपि वस्तुतस्मि
 त्पादिना स्फुटं कथयिष्यत इत्यर्थः। स्वेकदेशीमतं निरस्यति। पोषणमिति। सर्गविमर्शो दिव
 दनुग्रहस्यापि धर्मांतरत्वमेवोचितं। तथा सत्यनुग्रहानुरूपा अनुग्रहपूर्विका ननु का
 र्येष्वासा सर्वतैतत्तन्मागीय ननु कार्यमात्रे सहकारिणो कारणान्तरमपेक्ष्य कार्यजनि
 केत्यर्थः। न किंरूपे कार्ये विरमिष्यान्विशेषो यदन्यनिर्देशानुग्रहसाध्यत्वमित्यर्थोपा
 न्तरमणीयमित्यर्थः। अत्रास्वरसबीजं कार्यमात्रे स्पेक्षाधीनत्वेनुग्रहस्यापि कार्यत्वा
 नदिक्षाधीनत्वमेवोचितं। तस्माद्वांतरव्यापारत्वमेवानुग्रहस्य नैकौ जनयित
 व्यायां कारणं। त्विहैवेति जावः। वस्तुतस्त्विति। सहकारिनिरपेक्षानुग्रहवादिना
 पुररीकार्यं अंगीकृतव्यमित्यर्थः। तत्रोपपत्तिप्रकारमाहुः तथाहीति। यदेति। य ७१

स्मिन्नस्मिन्काले येन येनेत्यपि ज्ञेयं। वीष्मायां विरुक्तिः। यद्यदिति कार्यनिर्देशः।
 मुख्यकर्तुर्न गवत एकत्वेन वीष्माविषयत्वात्तात्कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्षितं। नव
 तीति वत्तमानकालोपाधिर्नावीति न विषयकालोपाधिरनूदित्यतीतकालोपा
 धिरेतेषु यथायथं क्रमिकेणैव क्रमप्राप्तेनैव हेतुना तत्तत्कार्यं करोमि करिष्यामि
 त्वेवं प्रकारिका न गवदिष्टा स्यासीदिति मन्तव्यं। सत्यसंकल्पत्वाद्गवतः। ततः पू
 र्वतत्तत्तत्कार्येति ज्ञेयं। प्रागेवेत्यर्थः। अपथेति। कालोपाधिक्रमिककार्यान्गीकारे
 कारणसाधारणं चिकीर्षया एव हेतुत्वे प्राप्ते कार्यकारेणो नयविषयिणोस्तयोः सर्व
 दासत्वादेककालमेव सकलकार्येति प्रसंगदोषः प्रसज्येतेत्यर्थः। ननु दंडा
 द्दिष्टे कस्यासत्त्वे पिघटानुत्पत्तिवदत्रापि चिकीर्षेतरकारणसमवधानाच्च कुपु

युगपदुत्पत्तिप्रसंग इत्यत आह। न चेति। तस्यापि इति। चिकीर्षेतरकारणसमव-
 धानस्यापीत्यर्थः। समवधानस्यापि कार्यत्वात्तत्कारणचिकीर्षायाः पूर्ववद्वापिस-
 त्वात्पुनरुक्तदोषण एवेत्यर्थः। ननु प्रतिबंधकसत्त्वात्तत्र न कार्योत्पत्तिरिति चेन्न त्रा-
 द्या न चेति। तत्पूर्वज्ञानः। इतरकारणसमवधानाद्यवहितपूर्वज्ञान इत्यर्थः। तत्रास्मा-
 द्भ्रान्तै प्रतिबंधकोऽयं वै हि गन्नावकाल इति। सामग्रीसमवधानाद्यवहितपूर्वज्ञ-
 एत्प्राक्काले प्रतिबंधकव्यवहितपूर्वज्ञानस्यासत्त्वात्तदानीं कार्योत्पत्तिप्रसं-
 इत्यर्थः। ननु यस्मिन् यस्मिन् क्षणे यद्यत्कार्यं जायते तत्तत्कार्यं तत्र तत्र ह्येतादृश-
 एकं न वतितादृशं कार्यं प्रतितु स्यैव कार्यस्य प्रागभावेनावच्छिद्यते विशेष्यते
 अन्यस्मात्पृथक् क्रियत इति यावत्स प्रागभावावच्छिन्नकालः। स च सूक्ष्मेऽपि १०

कालः

संनवतीत्यतः स्थूलो मदान्यः स एवोपाधिरूपः प्रतिबंधको न वतु यथा प्रलयकाले
 सिद्धहायां सत्यामपि स्थितिप्रागभावावच्छिन्नोऽयं नैकमन्वन्तरपक्षिरेभिर्बु- स्थू-
 लकालोपाधिः प्रतिबंधकः अन्यथा तत्रापि स्थितिं केन प्रतिबध्येत यथा च संजि-
 हीर्षोऽसत्यांमपि प्रलयप्रागभावावच्छिन्नः स्थूलस्तृट्टिकालं प्रतिबंधकः। अ-
 न्यथा तत्रापि प्रलयप्रसंगत्वात्। एवमत्रापि सामग्रीसमवधानाधिकरणज्ञानप्रा-
 गभावावच्छिन्नः स्थूलकालोपाधिः प्रतिबंधकोऽस्त्विति चेन्न त्राह। न चेति। एवं हीति
 स्थितिप्रलयोस्तमः प्रकाशवत्परस्परविरुद्धस्वभावत्वादेव सत्यं सर्वोपरस्यास-
 त्वेवाची। ततः स्थौल्यवितत्यायां प्रतिबंधको न वत्तेन प्रलयाभावो हेतुर्वाच्यः। स-
 च स्वकार्यात्पूर्वकाले सत्यं नियतमपेक्षते। अतः स्थितिकारं प्रलयाभावोऽधिक

रणी नूतकालस्य न प्रलयाधिकरणत्वे तदसत्त्वात् नान्येष्टु अधिकरणत्वं जानिष्य
 माणत्वात्तस्याः। अत उच्यते न अधिकरणस्यापि सत्त्वात् तिरिक्तकालसिद्धिप्रसंगः स्यात्
 च प्रकृतानुपयुक्तत्वाच्च वहा राविषयत्वान्न राक्यवचन इत्यर्थः। न चैवं विधोपिका
 लं कुतो नेत्यत आह। कार्येति। कार्येष्टुः तदभावः प्रलयः ताभ्यामतिरिक्तस्य तदु
 च्यते न अधिकरणस्यापि कालस्य उक्तौ योष्टु प्रलयो तयोर्मध्य एकस्याप्यधिक
 रणं न न वति एतदुच्यते वहा रातिरिक्तव्यवहारान्ना वा तस्मात्तत्तत्कार्योत्तरमपि
 नास्तीत्यतः सुतरां तस्मिन्नाव इत्यर्थः। ननु यस्मिन्कालोपाधौ यत्कार्यं जायते त
 त्कालोपाधिप्रागभावस्तत्कार्ये प्रतिबंधक इति चेत्तत्राह। तस्येति। यस्मिन्नेकार्या
 धिकरणकालोपाधिप्रागभावस्य प्रतिबंधकत्वात् कौ कारणसामग्रा एव स्य का २१
 प्रतियोगि १ लो १

र्यप्रतिबंधकत्वात् कार्यं किमपि नोत्पद्येतेवेत्यर्थः। ननु नावि^ककार्याधिकरण^{धि} एत
 स्यापि कारणत्वात् तदभावप्रयुक्त इदानीं तत्कार्यभाव इति तत्राह। न चेति ल २
 चकारणेति। श्रुतिसिद्धमिच्छायाः कारणत्वमतस्तस्या एव कारणत्वमुचितं बहु
 त्वा निधानं तु विषयैरेतानि प्रायेण ज्ञेयांश्चायं भावरूपत्वाच्चाधर्व। एतन्नाव
 स्य प्रतियोगिनिरूपणधीनु निरूपणत्वात्तस्य कारणत्वे गौरव। यत्रापि नोत्तरीयक
 तया कारणत्वं प्राप्तं तत्रापि न मुखेन किंतु प्रतिबंधकत्वात् तदभावत्वेनैव कारणता। यथा
 दाहकार्ये न तेजकाभावविशिष्टमणे प्रतिबंधकत्वात् तदुत्तेजकाभाववि
 शिष्टमण्यभावस्य प्रतिबंधकत्वात् तदभावत्वेनैव कारणतान्स्वरूपेण। तर्हि दाहना
 मपि किमेव कारणतानेत्याह दंडाद्यभाव इति। प्रकृतैपीति। इच्छाया एकारणत्वं
 मय १

हेपित। तत्कार्याधिकरणविशिष्टाया एव हेतुत्वाच्च तेन कार्यप्रागभावकाले विशेष्य
 सत्वे पुनर्भावस्य सत्त्वादिशेषणाभावयत्नोविशिष्टाभावइति न्यायात् यस्मिन्नेव
 त्वेयदभावद्वयभावस्तत्तद्वेदकमित्यभिप्रेत्य ह्यस्यैव कारणत्वमाशंकते। नन्विति
 । एवमपि विशेषणसत्त्वादिशेषणासत्वेन च मानेपि सविशेषणे हि विधिनिषेधो विशेषण
 मुपसंक्रामतो विशेष्ये बाधके सतीति न्यायात् ह्यस्यैव कारणत्वमाशंकते किंचेति दूषणा
 तरं। येनापीच्छया कारणत्वं वाच्यं तेनापि छात्वेनैव ननु तत्तद्व्यतिरिक्तत्वेनापि गो
 रवग्रस्तत्वात्। घटकारणतायां दंडत्वेनैव यथानुदंडत्वेनापि तिकायेत्येतौ
 (तुल्यत्वेन ह्यसद्व्यतिरिक्तत्वेनैव कार्यकारित्वेन तन्मात्रेणेति चेद्व्याप्यतादाप्रत्ययः
 स इत्यर्थः। साधनपरंपराचेति। साधनमेव साध्यत्वेनैव ज्ञेयं। एवं चेति। यन्नयत्कार्यं १२

येः
 जायचैते तेन कार्येण तत्पूर्वतमसाधनपरंपरास्तीति ज्ञायते। सावकं चिद्विशिष्टं
 २ अ तावाच्या अन्यथा व्यवस्थादोष आयाते त्। अस्तु प्रामाणिकी सैवित्तनसो कामयत ति
 बहुस्यां प्रजायेत्यादिश्रुतिविरोधान्न तथा। तथा सति प्रमाणान्तरसिद्धत्वादन्यथा
 तिकत्वात् यथापि कारणत्वेनेच्छावत्त्वं वाच्या। अन्यथा इच्छायां कारणता व्यवस्थि
 तावनुच्यमानां यांतयोः साधनसाध्यपरंपरासत्त्वात् सत्त्वयोः कार्यद्वैतावयोर्वापि
 कस्मिन् स्यात् तथा सति बाह्यमतप्रवेशः स्यादिति नावः। वादी स्वमते दोषमाज्ञाय
 सिद्धातिमतं स्वीकृत्य शंकते नन्विति परस्परविरुद्धसर्गसंहारयोः सिद्धसासंज्ञि
 हीर्वात्तद्व्यतिरिक्तत्वेन नयकारणयोः सर्वदा सत्त्वात् सार्वकालिकी स्यादिति चेद्व्याप्यतादाप्रत्ययः
 कालिकः प्रत्ययो वेत्यत्र कथं समाहितिरिति प्रश्ने न तरं। त्वदुक्तेति। सर्वस्यासर्व
 मपिन।

स्यादित्येवंविधाया त्वदुक्तप्रश्नरीतिस्तयातुरीत्यासर्गप्रत्यययोः कारणे निश्चयमा
 नेविमर्शो विचारः इदमुपपन्नं न वेत्येवंविधः पर्यवस्यति संभवतीत्यर्थः। तत्रेति। तदि
 चारणमपि वक्ष्यमाणश्रुत्यादिश्रुयः सृष्ट्यादिप्रकारउक्तस्तेनैव प्रकारेणास्ति वै पर
 लोकमतिमद्भिः कर्तव्यमित्यर्थः। तथा सति सिद्धमिच्छया एव सर्वकारणत्वमिति भावः
 । तदिह्येति। सृष्टीष्टाप्रयोजकत्वमित्यर्थः। एवंच सतीति। स्वक्रीडार्थमेव जगन्निर्माण
 मित्येवैरूपेऽर्थे सिद्धे सति। जगत्कारणेष्टारूपवस्तुनिष्पन्ना वेतान्निबन्धनं ज
 गद्वैचित्र्यं न स्यात्तदभावे च क्रीडापिन स्यादित्यर्थः। तदर्थमिति। वैचित्र्यपूर्वकक्री
 डार्थकालस्यावच्छेदकत्वे सति तदा तदा तत्कालावच्छेदेनातीतानागतवर्तमा
 नत्वादित्यापनाय तद्देवकसूर्यादिगतिं कालपरिमित्यर्थं विधापयथेदानीमस्म १३

स्म २

दादीनां वर्तमानत्वादिना प्रतीतिरुपपद्येत तथैव जगवान्करोतीति वैदिकवाक्या
 तश्च तस्यार्थस्वेष्टाकारणत्वं नुपपत्त्याऽप्यवसायते निश्चीयत इति अर्थः। एवं सति त्प
 यत्रयदा यद्यथा प्रतीयते तत्र तदा तथैवेति नियमः सृष्ट्यारेणैव गवता रुतमुति
 श्रुतेः सव्याभावयुगयद्भावो न प्रसज्येयातामित्यर्थः। इदानीं तत्तानां कर्तव्यम
 स्मदादीनामपीश्वराधीनमेव न स्वाधीनमित्याह। यत इति। साधनानां धर्मादी
 नां स्वर्गादिफलसंपादनसामर्थ्यं। नियतफलसाधकत्वं च जगवदेककर्तृकमतः
 सर्वकर्तृत्वं तस्यैवेत्यत्र श्रुतिप्रमाणयोति। एष उवेत्यादिना। ननु मन्मते पीश्वरपे
 रितानां कर्मणां साधनत्वेन उच्यमानेन किंचिद्वाधकमस्त्यतस्तेषामपि कारणत्व
 मस्त्येत्यत्र आह। स्यादेवमिति। न वेदेव कर्मणां कारणत्वं यदि साक्षाद्वचोबो

निषेधो नोपलभ्यते । तस्मात्सिद्धं नगवदिच्छाधीनत्वं । किंच । कालाधीनसाधनस्य
 यि हृदि ह्युत्पादकेरपि तत्फलत्वात्तौ स्वर्गादितत्फलत्वं वा । किमुत्पादनामपि हृदि ह्युत्पा
 दित्वापत्तिरतो नाधिकं वाच्यमित्यर्थः । तद्वद्विहितेषु नक्तिविश्वासाद्विहितेऽप्यर्थः । तद्व
 द्मुक्तमार्गे लोके वेदातीतत्वज्ञानविश्वासवस्वित्यर्थः ॥ ॥ नक्तिहेतुं विनिश्चित्य
 प्रवृत्तौ न जनने तु यः । तन्न मनस्तोषकारिण्यस्त्वियं कृतिरखीडिता ॥ १ ॥ श्रीविठ्ठल
 पदां नो जस्मृतिमात्रहताश्च नः । कृतवानूरधुनाथो हं नक्तिहेतुं प्रकाशनां ॥ २ ॥
 ॥ इति श्रीमद्वज्रनन्दनचरणैकशरणश्रीरघुनाथस्य कृतानक्ति
 हेतुविवृतिः समाप्ता ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥